

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ
И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

1 (299)

ҚАҢТАР – АҚПАН 2015 ж.
ЯНВАРЬ – ФЕВРАЛЬ 2015 г.
JANUARY – FEBRUARY 2015

1962 ЖЫЛДЫҢ ҚАҢТАР АЙЫНАН ШЫҒА БАСТАҒАН
ИЗДАЕТСЯ С ЯНВАРЯ 1962 ГОДА
PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

ЖЫЛЫНА 6 РЕТ ШЫҒАДЫ
ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД
PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

АЛМАТЫ, ҚР ҰҒА
АЛМАТЫ, НАН РК
ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА академигі

Пралиев С. Ж.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Байпақов К.М.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрибаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сабикенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сулейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатубалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Байтанаев Б.А.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., чл.-корр. НАН РК **Қалижанов У.К.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА құрметті мүшесі **Дербісәлі А.**

Р е д а к ц и я к ең с е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайджан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Мұрадов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); э. ғ. д., проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докт., проф. **Устименко В.А.** (Украина)

Главный редактор

академик НАН РК
С. Ж. Пралиев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **К.М. Байпаков**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабиков**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. фиол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; д. фил. н., проф., Почетный член НАН РК **А. Дербисали**

Редакционный совет

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З.Сафарова** (Азербайджан); д. э. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); д.ю.н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы)

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № 10894-Ж, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год

Тираж: 2000 экземпляров

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, 220, тел. 272-13-19, 272-13-18,
www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2015 г.

Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75

Editor in chief

S.Zh. Praliyev,
academician of NAS RK

Editorial board:

U.B. Baymuratov, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.M. Baipakov**, dr. hist. sc., prof., academician of NAS RK; **G.Ye. Esim**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Kirabayev**, dr. phil. sc., prof., academician of NAS RK; **A.K. Koshanov**, dr. econ. sc, prof., academician of NAS RK; **K.N. Naribayev**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK (deputy editor-in-chief); **A.N. Nysanbayev**, dr. philos. sc., prof., academician of NAS RK; **S.N. Sabikenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **M.K. Suleimenov**, dr. jur. sc., prof., academician of NAS RK; **S.S. Satubaldin**, dr. econ. sc., prof., academician of NAS RK; **Kh.M. Abzhanov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.Kh. Abusseitov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Baitanayev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **B.A. Zhakyp**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **U.K. Kalizhanov**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D. Kamzabekuly**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **D.P. Kozhamzharova**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **M.K. Koigeldiev**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Sh. Kurmanbaiuly**, dr. phil. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Zh.K. Taymaganbetov**, dr. hist. sc., prof., corr. member of NAS RK; **Z.K. Shaukenova**, dr. soc. sc., prof., corr. member of NAS RK; **A. Derbisali**, dr. phil. sc., prof., honorary member of NAS RK

Editorial staff:

G. Belostechnik, NAS Moldova academician (Moldova); **N. Velichanly**, NAS Azerbaijan academician (Azerbaijan); **T.N. Nazarov**, NAS Tajikistan academician (Tajikistan); **A. Roshka**, NAS Moldova academician (Moldova); **G. Rusnak**, NAS Moldova academician (Moldova); **Sh. Muradov**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **Z. Safarova**, NAS Azerbaijan corr.member (Azerbaijan); **V.N. Vasilenko**, dr. econ. sc., prof. (Ukraine); **V.A. Ustimenko**, dr. jurid. sc., prof. (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty)

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010

Periodicity: 6 times a year

Circulation: 2000 copies

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18,

www.nauka-nanrk.kz / social-human.kz

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2015

Address of printing house: ST "Aruna", 75, Muratbayev str, Almaty

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 99 – 105

**CATEGORY OF MORTGAGE,
TO TIME AND DEGREE IN WRITING MONUMENTS****H. V. Masimova**

MES RK CS R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Keywords: writing monument, verb, grammatical category, category of mortgage, category of mood, category of time.

Abstract. The language of written sources has become a link between medieval Turki and modern Turkic languages. Research of certain morphological features of the written monuments is of great significance for determination of historical interactions, formation and development of medieval and modern Turkic languages. When comparing language of the «Tawarih-i musiqiyun» (XIX c.) with medieval and modern Uighur languages, including textual morphological peculiarities of the monuments, one can reveal continuity between an Old Uighur written literary language and modern Uighur language. The article also examines grammatical forms of the «Tawarikh-i mussiqiyun» language. Research on the grammatical forms of the verbs in «Tawarikh-i mussiqiyun» shows that starting from the second half of the XIX century, there occurs a transformation from literary traditions of Old Uighur language to the norms of the modern Uighur language.

УДК 811.512.122'366.58

**ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ РАЙ
ЖӘНЕ ЕТІС, ЖАҚ-САН КАТЕГОРИЯЛАРЫ****X. B. Масимова**

ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: жазба ескерткіш, етістік, грамматикалық категория, етіс категориясы, рай категориясы, шақ категориясы.

Аннотация. Жазба ескерткіштер тілі орта ғасыр және қазіргі түркі тілдерін байланыстыратын маңызды саты болып табылады. «Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) тілінің орта ғасырлық және қазіргі ұйғыр тілімен салыстыру барысында аталмыш жазба ескерткіште морфологиялық ерекшеліктердің сабақтастығы анықталды. Мақалада «Тәварих-и мусикиун» жазба ескерткіш тіліндегі етістіктің грамматикалық формалары қарастырылады. «Тәварих-и мусикиун»-дағы етістіктің грамматикалық формаларын анықтау нәтижесінде ұйғыр тілі XIX ғасырның екінші жартысынан бастап ескі ұйғыр тілі дәстүрлерінен алыстап, қазіргі ұйғыр сөйлеу тіліне жақындағаны көрінеді.

Проза жанырында жазылған шығармалар мәтіні поэзия жанрында жазылған шығармалар мәтінінен тіл ерекшеліктері бойынша ерекшеленеді. Сондықтан «Тәварих-и мусикиун» ескерткіші XIX ғасыр ұйғыр тілінің проза жанырында жазылған шығарма ретінде тіл білімінде жан-жақты зерттеуді талап етеді. Ескерткіштің нақты морфологиялық ерекшеліктерін зерттеу ескі түркі тілдері мен жаңа түркі тілдерінің тарихи байланысын анықтауда, сондай-ақ қазіргі ұйғыр әдеби тілінің қалыптасу, даму барысын айқындауда маңызы зор.

«Тәварих-и мусикиун» (XIX ғ.) ескерткіші тілін орта және қазіргі ұйғыр тілімен салыстыра отырып, ескі ұйғыр жазба әдеби тілі мен қазіргі ұйғыр әдеби тілі арасындағы сабақтастық ескерт-

кіштің мәтініндегі морфологиялық ерекшеліктері негізінде анықталады. Төменде «Тәварих-и мусикиун» ескерткіші тіліндегі етістіктің рай, етіс, шақ категориялары және олардың грамматикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Трактатта етістіктің ашық, бұйрық, қалау және шартты рай түрлері кездеседі.

Ашық рай. «Тәварих-и мусикиунда» ашық рай етістіктердің өткен, осы және келер шақ формалары арқылы беріледі. Ашық райда өткен шақ, осы шақ, келер шақтардың әрқайсысы арнайы формаларға ие болады. Ашық райдағы әр кезең бірнеше формаға ие болып, бұл формалар сол шақ өрісінде түрлі мағыналарды білдіреді.

Өткен шақ. «Тәварих-и мусикиунда» өткен шақ етістік формалары синтетикалық және аналитикалық жолмен жасалады. Өткен шақ етістігінің жасалуына төмендегідей жұрнақтар қатысады. *-ди, -ти.* Трактатта бұл жұрнақ жалғанған етістіктер жақ және жекеше, көпше қосымшаларымен төмендегідей түрленеді. I жақ жекеше түрі *-дим, -дум, -тум, -тұм* қосымшаларымен өрнектеледі. М.: Бәлки улар мән қириқ йил Пәһливан Мүһәммәд Көштингир билән һәмсөһбәт болдум. Көпше түрі «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. II жақ жекеше түрінің *-диң* қосымшасы арқылы келуі 3 жерде кездеседі. М.: Сәна йүз шүкүр ярәб бизгә адил падишаһ қилдиң. Өткен шақ III жақ жекеше тұлға *-ди, -ти* қосымшасымен беріледі. М.: ...Заһириддин Бабрнің һозурида қалди. Кейбір сөйлемдерде бұл қосымшаның соңына *-лар, -ләр* жалғауы жалғанып, «құрмет, ізет» мәнінде қолданылады. А. Полат етістіктің III жақ формасында көптік жалғауының жалғануын «дәл көне ұйғыр тілінен келген сипат», – деп есептейді [1]. М.: Мирза Әбусәиднің бараһида бүйүк орун туттилар... . Көпше тұлға да жекеше тұлға сияқты *-ти, -ди* жұрнақтары арқылы жасалады. М.: Сәбәтидин кейин биһушларгә гудаблар сепилди. Дафни Суләйман Әләйһисәламгә дивәләр ясап бәрди. Көпше тұлғада *-лар* қосымшасы жалғанады. М.: Икки йүзчә киши мусики фәнидә кәмәлат, мәһарат көрсәттилар.

Ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған өткен шақ етістігінің *-миш* жұрнағымен жасалған формасы «Тәварих-и мусикиун» трактатында кездеспейді. «Тәварих-и мусикиунда» өткен шақтың *-кан+дур* формасы тек төмендегі сөйлемде ғана қолданылады. М.: Ул зәмәндин бу зәмәнгәчә бәш миң сәккиз йүз әллиг йил өткәндур. Сондай-ақ трактатта өткен шақ формасы *-п* тұлғалы көсемшеге *-дур, -тур* көмекші етістіктің немесе II жақ жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалады. М.: Мирбузрук Тәрмизи атигә бағлабдурким... .

Өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары. Бұл трактатта етістіктің өткен шағының аналитикалық формалары етістіктің есім сөз формаларына *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады.

1) *-ған* тұлғалы есімшеге *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалады. М.: ...шагирдларигә тәълм қилған ирди. Үзһал муқамики, ... биринжи, иккинжи, үчүнжи мәрғәләриғичә кәшф қилған ирдилар.

2) *-ар, -әр, -р* тұлғалы есімшеге *ирди* және кейбір жерлерде *икан* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы өткен шақ формасы жасалады: Тәнбүргә қой, әчкүнің үчәй, фәйләрини ешип зәй қилип тар салур ирди т.б. «Тәварих-и мусикиунда» «құрмет, ізет» мәнінде жұмсалатын немесе III жақ көпше формасын білдіретін *-лар, -ләр* қосымшасы негізінен көмекші етістікке, кейде негізгі етістікке жалғанады. М.: ...өзлари әйтқан ғәзәллар билән һәмд әйтип биһуш болур ирдилар. ...бу әзизни устазим дер ирдилар. Бұл жағдай XIV ғасыр жазба ескерткіштер тілінде де кездеседі [2, 15 б.].

3) «Тәварих-и мусикиунда» бұл тұлғаның болымсыз түрі *-мас+ирди* формасында келеді. М.: Бабршаһ бирнәфәс айрилмас ирди. ...Қидирхансиз тәәм-шәраб тартмас, уйқуғә бармас ирди. Ескі ұйғыр тілінде бұл ережеге бағынбайтын жағдайлар да бар, яғни түбірден кейін ғана *-мам, -мәм, -ман, -мән* қосымшаларының жалғануы арқылы келген формалары да қолданылады. Алайда «Тәварих-и мусикиунда» бұл тәрізді жағдай кездеспейді.

4) *-ур+икан, -ғай+ирди, -май-дур+ирди* тұлғалары «Тәварих-и мусикиунда» сирек кездеседі. М.: Мәълумдурким, бу әзиз Нәвайи һәзрәтларигә әхлак, әфһал, әқваллар хуш келур икан. ...бу әзиз билмәйдурған муқам аһәңлари, бу әзиз чалмайдурған әсбаби нәғәмәт йоқ дисә болғай ирди. Бу әзиз көпрақ әмир Низамиддин Әли шир Нәвайи һәзрәтлариниң ғәзәлиятларидин оқур ирди, аләм өтүп муниңдәк хуш аваз киши кәлмайду ирди.

5) *-n* тұлғалы көсемшеге *ирди* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған форма трактат тілінде жиі кездеседі. М.: Чаһарғани мәвланә Тути Әләйһиррәһмәнің ушбу ғәзәлләриғә *бағлан ирди* т.б.

Өткен шақ етістігінің аналитикалық формалары жазба ескерткіштер тілінде түрліше қолданылады. Мысалы, Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде *-мыш+әрди*, *-р+әрди* (*-маз+әрди*), *-даци+әрди* формалары [3, 65–66 б.], көне ұйғыр тілі ескерткіштерінде *-мыш+әрди*, *-ды+әрди*, *-йұқ+әрди* (*-дуқ+әрди*), *-б+әрди*, *-р+әрди*, *-ғай+әрди*, *-айын+әрди*, *-сун+әрди* формалары [4, 80–83 б.], XII–XIV ғасыр жазба ескерткіштер тілінде *-мыш+әрди*, *-ды+әрди*, *-дуқ+әрди*, *-ған+әрди*, *-б+турур+әрди*, *-б+әрди*, *-р+әрди*, *-а/-ә+турур+әрди*, *-ғай+әрди* формалары [5, 181–190 б.] өнімді қолданылады.

Осы шақ. «Тәварих-и мусикиунда» осы шақ етістігін жасауда түбірге *-р*, *-ур*, *-ар* есімше жұрнақтары қатысады. М.: Һәйван тилсизлікдин жәфа-мушәккәтгә *учрар*, инсан тилидин бәла-мусибәткә *учрар* диган мәзмун ирди. Бұл тұлғаның болымсыз формалары *-мәс*, *-мәс+мән* арқылы жасалады. М.: Ол айдики, мән тәнбүр челишни *билмәсмән...* т.б.

Көне және ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған осы шақты білдіретін *ала+турур+мән*, *ала+дур+мән* түріндегі формалар «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. Ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған *ала+мән* [5, 191 б.] формасы «Тәварих-и мусикиунда» бір ғана сөйлемде кездеседі. М.: ...тәнбүр алип берин деп хәфа қилип алдурди, қизим *чалиду*. Бұл форманың болымсыз тұлғасы төмендегі сөйлемдерде кездеседі. М.: ...мән Нәвайи, Фузули, Зәлилиниң шеирларидин өзгәни *оқумаймән...*

Зат есімге *ерур* көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалған осы шақ «Тәварих-и мусикиунда» өте сирек кездеседі. М.: Зәманики бу ноъи адаләт *ерур*.

Трактат тілінде етістіктің ауыспалы осы шағы *-а*, *-ә*, *-й* тұлғалы көсемшенің болымсыз тұлғасына *-дур*, *-ду* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. М.: ...уларниң һәр бириниң әһвалатини бәян қилсақ, бу қисқа рисаләгә *сигмайду*.

Келер шақ. Бұл трактатта келер шақ етістік түбірге *-ғай*, *-гәй*, *-қай*, *-кәй* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады. М.: Султан Мәһмуддин сордики, тәнбүрни челип *бәргәй*. Сондай-ақ келер шақ *-ғай*, *-гәй*, *-қай*, *-кәй* қосымшалары I, II жақ жекеше, көпше қосымшалары арқылы да беріледі. М.: Тақим аниң ишқидә тәнбүрүмни *алғаймән*. Аниң сөзин сағинғанда муни *чалғаймән* т.б. Көне және ескі ұйғыр тілінде жиі қолданылған келер шақтың *-асы*, *-әси*, *-даци*, *-дәчи* [5, 193–194 б.], *-ысар*, *-исәр*, *-усар* [6, 183 б.] формалары «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Бұйрық рай. Ескі ұйғыр тілінде бұйрық рай I жақ жекеше түрінде *-ай* *-әй* жұрнағы арқылы беріледі де, «Тәварих-и мусикиунда» *-ай* формасы ғана қолданылады. М.: Мән қарап *турай*.

Қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде бұйрық райдың II жақ жекеше формасы ешбір морфологиялық форманың көмегінсіз-ақ жасала береді және етістік түбірінен немесе етістік негізінен ерекшеленбейді. Н.Сауранбаев: «В казахском языке, как и во всех тюркских языках, II лицо единственного числа, повелительного наклонения совпадает с основой глагола I и III лица этого наклонения, как и всякая форма глагола... образуется от формы II лица, единственного числа. В первоначальной форме глагола есть два лексико-семантических признака. Во-первых, она обозначает определенное лексическое понятие о действиях, во-вторых, ей присуще понятие лица, то есть, действие обращено говорящим ко II лицу. Когда же мы говорим *жаз* (пиши), то мы воспринимаем понятие об определенных действиях и в то же время обращаем это действие ко II лицу. При этом значение лица не обозначено особой формой. Это своеобразие и специфика глагольной основы тюркских языков», – дейді [7, 276 б.]. Бұл пікірді түркітанушылардың көпшілігі қолдайды. Б.А.Серебренников пен Н.З. Гаджиева: «Собственно повелительному принадлежит только формы II лица, единственного и множественного чисел. II лицо, единственного числа представляет собой чистую основу глагола: *ал*, *жаз* и т.д., которая иногда может сопровождаться различными усилительными частицами», – дейді [8, 209 б.]. Э.В. Севортян мен А.Н. Кононов та осы көзқарасты ұстанады. Басқа түркі тілдері сияқты ұйғыр және қазақ тілдерінде де түбір етістіктер (*оқи-*, *яз-*, *оқы-*, *жаз-*) бұйрық рай тұлғасындағы етістік болып саналады [9, 195 б.; 10, 300 б.]. Бұйрық райдың бұл формасы көне дәуірлерден қолданылып келеді. Мысалы, Орхон-Енисей және көне ұйғыр ескерткіштерінде, «Құтадғу білікте», «Хибәт-ул хәқайикта» бұл форма

жиі жұмсалған. Бұйрық райдың қосымшасыз формасы «Тәварих-и мусикиунда» да көрініс тапқан. М.: ...илим өрганишдин номус қилма, илимсизлиқдин номус қил.

Ескі ұйғыр тілінде бұйрық райдың II жағы *-гил, -гил, -қил, -кил* қосымшасы арқылы берілсе, «Тәварих-и мусикиунда» *-гил* варианты ғана кездеседі. М.: ...чирайлық сөз қилип йүрүшни *өргангил*, яхши сөзни әйтүргә қудрәтиң болмаса, яхши сөзни әйткучидин *өргангил*... *-гил, -гил, -қил, -кил* жұрнағы көне дәуірлерде түрліше сипатта қолданылған. Енисей ескерткіштерінде ұяң *-гыл, -гил* варианттары ғана қолданылса [3, 59 б.], көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде ұяң *-гыл, -гил* варианттарымен бірге қатаң *-қыл, -кил* варианттары да [1, 68 б.], қазіргі тілімізде *-гин, -гин, -қин, -кин* формалары түгелдей дерлік қолданылады, негізінен «жақындық» мәнін көрсетіп, өтінішті білдіреді [11, 298 б.].

Бұйрық рай III жақта *-сун* жұрнағы арқылы беріледі. М.: Қизиңиз челип *бәрсун*. Бұл жұрнақ шығармада екі жерде қолданылған. Көне ұйғыр тілінде кең қолданылған *-су, -сү* варианты «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Қалау рай. «Тәварих-и мусикиунда» қалау рай төмендегідей тұлғада кездеседі:

1) Етістік негізіне *-гу* жұрнағы мен жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалады. Мұндай мысал «Тәварих-и мусикиунда» бір жерде ғана кездеседі. М.: Падиша бу хәтни бойлә кичик нарәсидә поткәнигә *ишәнгүси* кәлмәй... .

2) Қалау рай *-гай, -гәй, -қай, -кәй* жұрнағы арқылы жасалады. М.: ...яки бу фән барәсидин бир рисайил пүтүп шәһрәт *тутқай*... .

Сондай-ақ бұл рай *-гай, -гәй, -қай, -кәй* жұрнағына I және II жақ жіктік жалғаулары жалғану арқылы да беріледі. Бұл туралы Н.А. Баскаков: «...причастия на *-гәй* с личными местоименными аффиксами... выражает пожелание или приказание говорящего о совершении данного действия в будущем: *баргәайман баргәайсынъ, баргәай, баргәайсыз, баргәайлар*», - дейді [12, 104–105 б.]. М.: Таким аниң ишқидә тәнбүрүмни *алғаймән*.

Ескі ұйғыр тілінде қалау рай мәнінде көп қолданылған *-айын* жұрнағы «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді.

Шартты рай. «Тәварих-и мусикиунда» шартты рай формасы етістіктің түбіріне *-са, -сә* жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. Ескі ұйғыр тілінде кең қолданылған *алсамән, алсасән, алса* толық формалары [5, 169 б.]. «Тәварих-и мусикиунда» тән емес. «Тәварих-и мусикиунда» негізінен шартты райдың I, II жақ жекеше түрі және I, III жақ көпше түрі кездеседі.

	жекеше	көпше
I жақ	–	<i>-сәк, -сақ</i>
II жақ	<i>-саң</i>	–
III жақ	<i>-сә</i>	<i>-са</i>

М.: ...ушбу ғәрип фәннің саһиби кәшүфлари тарихидин бир рисалә пүтүп, сайир муғән-ниләргә ядқар *қойсаң*... Мәһрәми билән тәшқәри чикип, биз һили *кәлсәк*, деп...

Етістіктің болымсыз формасын жасайтын қосымшасының шартты рай жұрнағының алдынан келуі «Тәварих-и мусикиунда» екі жерде кездеседі. М.: ...яхши сөзни әйтүргә қудрәтиң *болмаса*, яхши сөзни әйткучидин *өргангил*.

Етісті білдіретін жұрнақтар «Тәварих-и мусикиунда», жалпы ескі ұйғыр тілінде, біріншіден, белгілі грамматикалық мағынаны білдірсе, екіншіден, сөзжасамдық қызметте жұмсалады. Сондықтан етістіктің етіс категориясы жайында ғалымдар пікірі екі түрлі принципке негізделеді. Кейбір ғалымдар етіс категориясында грамматикалық қасиет басым десе, енді біреулері сөзжасамдық қасиет үстем екенін айтады. А.М. Щербак етіс категориясының осы екі ерекшелігін ескеріп, етіс категориясындағы *-н, -ин, -ун, -үн, -л, -ил, -ул, -үл* жұрнақтарды сөзжасам бөлімінде қарайды [13, 177 б.]. Жалпы алғанда, етістіктің етіс категориясының көрсеткіштері, бір жағынан, сөз жасайды, екінші жағынан, белгілі бір грамматикалық мағынада жұмсалады.

«Тәварих-и мусикиунда» етіс категориясы бастауышқа деген түрлі семантикалық қатынасты білдіреді. Трактатта негізгі, өздік, ырықсыз, өзгелік және ортақ етістер кездеседі. «Тәварих-и мусикиунда» *негізгі етіс* жұрнақтарсыз беріледі де басқа етістердің жасалуына негіз болады. Ескі ұйғыр тілінде *өздік етіс -н (-ин, -ун, -үн), -л (-ыл, -ил, -ул, -үл)* жұрнақтары арқылы беріледі.

Трактатта бұл жұрнақ етістіктің түбірі немесе негізінің жалпы сипатына сәйкес *-н, -л, -ул* жұрнақтарының көмегімен жасалады. М.: Бу ғәрип морғә гоя тағ *йүкланди*, бу зәьиф хорғә гоя асман *йиқилди* т.б. Ескі ұйғыр тілінде *ырықсыз етіс -л (-ыл, -ил, -ул, -үл), -н (-ин, -ун, -үн)* жұрнақтары арқылы беріледі. Трактатта бұл жұрнақтың *-ил, -ул, -үл, -н, -ин* варианттары ғана кездеседі. М.: Саьэтидин кейин биһушларғә гулаблар *сепилди*, шәраби сурурлар *ичурулди* т.б. Бұл мысалдарда етіс көрсеткіші іс-әрекеттің, қимылдың бірер құрал арқылы субъектіге тән болатынын білдіреді. Трактатта *өзгелік етіс* категориясының жасалуына ескі ұйғыр тіліне және қазіргі тілімізге тән жұрнақтар пайдаланылған. Өзгелік етіс *-т* жұрнағы арқылы жасалған. М.: *Түгәт* сөзни Мөьижиз ғәрип бинава. *-т* жұрнағы *-сә* жұрнағынан кейін жалғанып, өздік етіске айналады. М.: ...әйибинни сәңа *кәрсәткан* кишини дост билип, әзиз тут. Өзгелік етістің *-дур, -дүр, -тур, -түр* көрсеткіші трактат тілінде жиі қолданыс табатыны байқалады. М.: ...шәвқиң чәмәнида чәчәкләрни *күлдүргүчи* сән... . . . алип берин деп хәфа қилип *алдурди*... .

Ескі ұйғыр тілінде кеңінен пайдаланылған *-ғур, -гүр, -қур, -күр* жұрнағының ішінде «Тәварих-и мусикиунда» *-күр* варианты кездеседі. М.: Пәһливанниң һозурларигә *йәткүрүр*. Өзгелік етістің *-ғуз, -гүз, -қуз, -күз* жұрнағы бір буынды етістіктерге жалғанады. М.: ...Хотән диярларини абадига аниң әвлади *йәткүзған*... т.б. «Тәварих-и мусикиунда» *ортақ етіс* жасайтын *-ш* жұрнағы өте сирек қолданылады. М.: ...һәкимлар һәр қанчә чарә-тәдбир *қилишти*, ғайда болмиди.

«Тәварих-и мусикиун» тілінде етістіктің жақ-сан категориясы, жалпы алғанда, қазіргі ұйғыр тілінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Бұл категория етістіктің шақ және рай категорияларымен байланысты болып, баяндауышты бастауыштың жақ-санымен сәйкестендіреді.

Бұл трактат тілінде етістіктің жақ-сан категориясы мағына және форма жағынан 2 түрде болады:

1. Етістіктің жақ-сан категориясы 3 жақта, жекеше, көпше түрде, жіктік жалғаумен түрленеді. Негізінен көсемше, есімше және кейбір рай формаларымен тіркескенде, сөйлемде предикативтік мағынаға ие болады. М.: ...мән тәнбүр челишни *билмәсмән*... . Ескі ұйғыр тілінде көп қолданылған I жақ көпше формасындағы *-биз* «Тәварих-и мусикиунда» кездеспейді. ...әдәбият мүлкиниң тути ширин *лисанидурсән*...(4-5). «Тәварих-и мусикиунда» жақ-сан категориясының II жақ көпше формасы тек *-сизлар* түрінде үш жерде қолданылады. М.: Ул айдиким хәлайикғә нәфьи йоқ сөз вә ишни *қилмигайсизлар*...

2. Жақ-сан категориясының екінші түрі предикативті мәнге ие болмайды. Олар көбінесе етістіктің ашық райынан басқа рай формаларына (мысалы, шарт, қалау райларына) жалғанып, субъект көрсеткіші ретінде қолданылады. Басқаша айтқанда, жақ-сан жұрнақтарының бұл түрі тек субъектінің жағын ғана көрсетеді де, жай сөйлемде басқа етістіктердің (негізінен көмекші етістіктердің) көмегінен предикатив мағынаға ие бола алмайды. «Тәварих-и мусикиунда» етістіктің жақ-сан категориясы тәуелдік жалғаулары арқылы беріледі. I жақтың жекеше формасы үшін *-м, -им, -ум, -үм* жалғауы қолданылады. М.: Ахир қудрәтимғә лайиқ, йстидадимға мувафиқ бу рисаләни *пүттүм*... . «Тәварих-и мусикиунда» II жақтың жекеше түрі тәуелдіктің *-ң* жалғауымен беріледі. М.: Сәңа йүз шүкүр ярәб бизгә адил падишаһ *қилдиң*. Сыпайы II жақ тұлға бір ғана сөйлемде кездеседі. М.: Ишәндим, мени һәжви *қилмисила*, диди. *-ңлар -ңизлар* жалғаулары арқылы жасалған II жақтың көпше түрі «Тәварих-и мусикиунда» 2 сөйлемде ғана кездеседі. М.: Әлишир һәкимғә *қилиңлар* дуьа. Жекеше және көпше түріндегі III жақта қазіргі ұйғыр тіліндегідей ерекше көрсеткіштер жоқ. Алайда кейбір сөйлемдерде жекеше және көпше тұлғадағы сыпайы түрі *-лар* жалғауы беріледі.

Предикативтік мәнге ие емес етістіктің жақ-сан категориясы жекеше жай формада (М.: Мудәрислик мәскәнидин мәьзул болуп Заһириддин Бабурниң һозурида *қалди*), жекеше құрмет формасында (М.: Бу әзиз әввәл Бабр шаһниң һозурида хизмәт *қилдилар*), көпше жай тұрпатта (М.: ...биһушлар хошиғә *кәлди*) кездеседі.

Етістіктің жақ-сан категориясына тән өзіндік ерекшелікті былайша көрсетуге болады:

1. Етістіктің жақ-сан категориясы жіктік жалғауларымен түрленуі:

	жекеше түрі	көпше түрі
I жақ	<i>-мән</i>	—
II жақ	<i>-сән</i>	<i>-сизлар</i>
III жақ	—	—

2. Етістіктің жақ-сан категориясы тәуелдік жалғауларымен түрленуі:

	жекеше түрі	көпше түрі
I жақ	-м, -им, -ум, -үм	-к, -қ
II жақ	-ң	-ңлар, -ңизлар
Сыпайы түрі	-иңиз	
құрмет формасы	-ла	–
III жақ	–	-лар
құрмет формасы	-лар	

XIX ғасыр жазба ескерткіші – «Тәварих-и мусикиун» трактатының тілін қазіргі ұйғыр тілімен сабақтастыра қарастырудың нәтижесінде мынадай қорытындыға келуге болады:

Трактат тілінде ескі ұйғыр тілі формаларының қолданыстан шығып, біртіндеп қазіргі ұйғыр тілі формаларын қолданыла бастағанын көрсетеді. Ескі ұйғыр жазба әдеби тіліне тән графофонетикалық дәстүрлер және лексика-грамматикалық, морфологиялық көне (архаикалық) формалар Мөжизидің «Тәварих-и мусикиун» ескерткіші тілінде едәуір орын алғанымен, жазушы шығармасы негізінен жалпыхалықтық тілге негізделеді. Бұл өз кезінде ұйғыр тілі XIX ғасырдың соңы және XX ғасырдың бас кезінде ескі ұйғыр жазба әдеби мұралар тілінің дәстүрінен біртіндеп қол үзіп, қазіргі ұйғыр ауызекі сөйлеу тіліне жақындауға бет алғанын көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Абдуруп Полат. Чағатай уйғур тили тәтқиқатидин илмий мақалиләр. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1993. – 253 б.
- [2] Чайковская А.И. Тюркский глагол в арабоязычных грамматиках XIV в (категории залога, наклонения и времени). – Алматы, 1978. – 22 с.
- [3] Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников. – М., 1960.
- [4] Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. – М., 1963. – 98 с.
- [5] XIII–XIV асрлар туркий адабий едгорликлар тили. Морфология. Масъул мухаррир: Э.И.Фазилов. – Тошкент: Фан, 1986. – 288 б.
- [6] Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – 283 с.
- [7] Сауранбаев Н. Проблемы казахского языкознания. Избранные труды. – Алматы: Ғылым, 1982. – 344 с.
- [8] Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986. – 302 с.
- [9] Қазақ тілінің грамматикасы. I бөлім. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – 264 б.
- [10] Строй уйгурского языка. – Алматы: Наука, 1989. – 471 с.
- [11] Хәмит Төмүр. Һазирқи заман уйғур тили. Морфология. – Үрүмчи, 1986. – 430 б.
- [12] Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. – М.-Л.: Наука, 1940. – 271 с.
- [13] Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.-Л., 1962. – 276 с.

REFERENCES

- [1] Abdurup Polat. Chaghatay uyghur tili tetqiqatidin ilmiy maqaliler. Ürümchi: Milletler neshriyati, 1993. 253 p.
- [2] Chaykovskaya A.I. Almaty, 1978. 22 p. (in Russ.).
- [3] Nasilov V.M. Language of the Orkhon-Yenisey monuments. M., 1960. (in Russ.).
- [4] Nasilov V.M. Old Uighur language. M., 1963. 98 p. (in Russ.).
- [5] XIII–XIV asrlar turkiy adabiy edgorliklar tili. Morfologiya. Mas'ul mukharrir: E. I. Fazilov. Toshkent: Fan, 1986. 288 b.
- [6] Nadjip E.N. Research on the history of Turkic languages in XI-XIV centuries. M.: Nauka, 1989. 283 s. (in Russ.).
- [7] Sauranbaev N. Problems of Kazakh linguistics. Selected works. Almati: Gylym, 1982. 344 p. (in Russ.).
- [8] Serebrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Comparative-historical grammar of Turkic languages. M.: Nauka, 1986. 302 p. (in Russ.).
- [9] Qazaq tilining grammatikasi. I bölim. Morfologiya. Almaty: Gylym, 1967. 264 p. (in Kaz.).
- [10] Structure of Uighur language. Almaty: Nauka, 1989. 471 p. (in Russ.).
- [11] Khemit Tömür. Hazirqi zaman uyghur tili. Morfologiya. Ürümchi, 1986. 430 b.
- [12] Baskakov N.A. Nogai language and its dialects. Grammar, texts and vocabulary. M.-L.: Nauka, 1940. 271 p. (in Russ.).
- [13] Sherbak A.M. Grammar of Old Uzbek language. M.,-L., 1962. 276 p. (in Russ.).

**КАТЕГОРИЯ ЗАЛОГА, ВРЕМЕНИ И СТЕПЕНИ
В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ****Х. В. Масимова**

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: письменные памятники, глагол, грамматическая категория, категория залога, категория склонения, категория времени.

Аннотация. Язык письменных памятников стал связующим звеном между языками средневековья и современным тюркским языком. Исследование конкретных морфологических особенностей памятников имеет большое значение в определении исторической взаимосвязи, формирования и процесса развития средне-тюркского и современного тюркского языков. При сравнении языка памятника «Таварих-и мусикиун» (XIX в.) с письменным средневековым и современным уйгурским языками, включая морфологические особенности текстов памятников, выявляется преемственность между староуйгурским письменным литературным и современным уйгурским литературным языками. В статье также рассматриваются грамматические формы глагола языка памятника «Таварих-и мусикиун». При рассмотрении грамматических категорий глагола в «Таварих-и мусикиун» определяется, что, начиная со второй половины XIX века, уйгурский язык, окончательно отрываясь от литературных традиций староуйгурского языка, переходит к сближению с современным разговорным уйгурским языком.

Поступила 12.01.2015г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Әбсаттар қажы Дербісәлі. Марокко мен Испаниядағы жәдігерліктеріміз.....</i>	5
<i>Камалов А.К. Советтік Азияға миссия: АҚШ-тың вице-президенті Генри Уоллестін Сібірде, Өзбекістанда және Қазақстанда (1944 ж.).....</i>	17
<i>Кәрімова Р.О. Шығыс Түркістанда маталарды өндіру: дәстүр сабақтастығы.....</i>	22
<i>Сүгірәлинов М.М. Ауғаныстан Хазарейлері.....</i>	28

ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУ

<i>Сағындықова Н.Ж. Ахмед Йүгнеки (Югнеки).....</i>	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж. Көне заманның шығармашылық демі.....</i>	47
<i>Батырхан Б.Ш., Тоқтарбекова Л.Н. Фирдаусидің «шаһнама» дастанындағы даналық ойлар.....</i>	56
<i>Ошан Ж. Көне тарихи жәдігерден қалған жалғыз парак.....</i>	60
<i>Қамбарбекова Ф.Ә. «Иншай Тахир Вахид» – Қазақстан және Орталық Азия тарихын зерттеудегі дереккөз ретінде.....</i>	67
<i>Молотова Э.М. Бурхан Киличе ад-дин туралы тарихи шығармалардан ақпарлар.....</i>	76
<i>Каримова З.К. XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар байланыстары Молла Абд әл-Әлімдің «Ислам-наме» дереккөзінде.....</i>	79

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Молотова Г.М. Уйғыр фольклорына үнді-араб-иран-түрік қарым-қатынасы.....</i>	85
<i>Юсупов Р. XX ғасырдың басындағы Шығыс Түркістандың әдеби жағдайы.....</i>	90
<i>Дюсенов Б.Д. ««Китаб ад-Дурра...» сөздігіндегі адамға қатысты сөздердің этнолингвистикалық сипаты».....</i>	94
<i>Масимова Х.В. Жазба ескерткіштердегі етістіктің Рай және Егіс, Жақ-сан категориялары.....</i>	99
<i>Баратова Ш.Б. Қазіргі қазақ және ұйғыр поэзиясында қара өлең ұйқасы және шалыс ұйқастың даму ерекшеліктері.....</i>	106

ҚАЗІРГІ ШЫҒЫСТАНУ ОЙЫ

<i>Джалилов З.Г. Хариджизм: радикалды исламның генезистік тарих дамуында.....</i>	111
<i>Мансурова А.С. Діни толеранттылық және діни диалог ара шарттар глобалдық нақтылықта.....</i>	117
<i>Байдаров Е.Ұ. Қазақстан қоғамының этноәлеуметтік және этноконфессионалды тұрғысындағы өзбек этникалық тобының орны.....</i>	123
<i>Дүйсен Ф.М. Орталық Азия және Үндістанның туризм мен рекреация саласындағы ынтымақтастығының болашағы: жағдайлары және ресурстары.....</i>	135
<i>Шаймарданова Н.Ж. Келіспеушілік пен қарама-қайшылық контекстіндегі жапон-корей қарым-қатынастарының тарихы.....</i>	142
<i>Руденко Е.И. Жаһандық оңтүстік азиялық шетжұрт: қалыптастыруы, сыныптамасы, маңыздылығы.....</i>	147
<i>Хаджиева Г.У. Дамушы мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жаңаруын зерттеудің теориялық аспектілері.....</i>	155
<i>Мадалиева Ж.К. Мифология мәдениеттің тарихи серпінділігінде.....</i>	162

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

<i>Муратбекова А.М. Қытай–Үндістан қарым-қатынастарындағы территориялық шиеленістер.....</i>	169
<i>Қоңырбай Ә.Р. Жаңа Жібек Жолының қалыптасуы: экономикалық потенциал мен Қазақстан үшін перспективалар.....</i>	176
<i>Бәтенова А.Ж. Саяси жаңару саясаты жүргізілген Жапония (1797–1900 жж.).....</i>	186
<i>Мукатова Ә. Сәйкестік зерттеу тұжырымдамасына шыққан көзқарас: тарихнама аспекті.....</i>	192
<i>Әубәкір А. Көне түрік ғұрыптық кешендері этносемантикасының кейбір қырлары.....</i>	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Көкенова А.Т., Әбілкасым А.Б. Инновациялық іс-әрекетті мемлекеттік қолдау – ғаламдастыру жағдайында ұлттық экономиканың тиімділігін арттыру факторы ретінде.....</i>	203
<i>Әбіқаева М. Қазақстан Республикасында энергетика келешегінің дамуы мен қуат үнемдеу әлеуеті.....</i>	207
<i>Алауханов Е.О. Отандық қылмысты зерттеулерінің дамыту жолдары. Жетістіктері және мәселелері.....</i>	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салиш С., Сагиева А.Т. «Білім беру сапасы»: негізгі тәсілдер және түсіндірмелер.....</i>	215
<i>Аюпова З.К., Құсайынов Д.Ө. Дүниетаным қалыптасуындағы дұрыс ойлаудың орны мен мәні жайлы.....</i>	220
<i>Досжан Р.К. Абай Құнанбаев шығармашылығындағы жастарды тәрбиелеудегі білім және еңбек идеясы.....</i>	227

<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.Қ., Есмағұлова Н.Д.</i> Ықпалдасу шарттарындағы Қазақстан мен	
Польшаның әлеуметтік-экономикалық мәселелері.....	231
<i>Жанақова Н.Т.</i> Тың игеру науқаны және қазақ тілінің тағдыры.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Қазақстан Республикасындағы психологиялық қызметтің ролі.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Шығыр қондырғысы және оның қолданыс аясы.....	247
<i>Көкенова А.Т., Ағмасова Г.С.</i> Әлеуметтік қорғау модельдерінің дамуындағы негізгі тенденциялар.....	255
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Ағылшын тілі пәнін өту барысындағы жобалап оқыту әдісін қолданудың өзектілігі.....	260
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Исаева Н.</i> Қыш өңдеу шебері Абай Рысбековтың этнодизайндық шығармашылығы.....	263
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытов пьесаларындағы әлеуметтік қайшылық шындығы.....	266
<i>Шамахова А.</i> Өмір шындығын бейнелеудегі көркемдік уақыт пен көркемдік қиял	
(Шыңғыс Айтматовтың «Жан пίδα» романы бойынша).....	274
<i>Көкенова А.Т., Ағмасова Г.С.</i> Инновациялық әлеуметті бағалаудың әдістемелік негіздері.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамұратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Төреқұлова Д.М., Жұманова Б.К.</i> Халықтың келешік деңгейін қысқарту үшін бюджеттен бөлінген қаражатты жоспарлау мен игеру.....	286
<i>Ералин Қ., Қожамқұлова Б., Дәулет Г.</i> Зергер Қалмырза Тасовтың этнодизайндық шығармашылығындағы ұлттық дәстүрдің жалғастығы.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Жүсіпбек Аймауытовтың драматургиясы: классикалық дәстүр және суреткерлік дүниетаным сипаты.....	300
<i>Шамахова А.</i> Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы (Шыңғыс Айтматовтың «Ғасырдан да ұзақ күн» романы бойынша).....	305
<i>Смағұлова Г.Н.</i> Құндылықтар әлеміндегі «сұлулық» концептісі.....	311
<i>Ауелгазина Т.К.</i> Мәңгілік ел идеясы – Қазақстандық патриотизмнің түпқазығы.....	317
<i>Шойбекова Ғ.Б.</i> Дыбыстар сәйкестігінің лексикалық құрамды толықтырудағы ролі.....	321
<i>Қабдылқызы А., Бұғыбаева Ж.</i> Туынды топонимдердің нөлдік жұрнақ арқылы жасалуы.....	325

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ

<i>Дербисали А.Б.</i> Наши реликвии из Марокко и Испании.....	5
<i>Камалов А.К.</i> Миссия в Советскую Азию: вице-президент США Генри Уоллес в Сибири, Узбекистане и Казахстане (1944 г.).....	17
<i>Каримова Р.У.</i> Производство тканей в Восточном Туркестане: преемственность традиций.....	22
<i>Сугралинов М.М.</i> Хазарейцы Афганистана.....	28

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Сагандыкова Н.Ж.</i> Ахмед Йугнеки (Югнеки).....	38
<i>Тохтабаева Ш.Ж.</i> Творческое дыхание далеких эпох.....	47
<i>Батырхан Б.Ш., Токтарбекова Л.Н.</i> Мудрые изречения Фирдоуси в поэме «Шахнаме».....	56
<i>Ошан Ж.</i> О сохранившемся древнеисторическом документе.....	60
<i>Камбарбекова Г.А.</i> «Иншай Тахир Вахид» – как источник по истории Казахстана и Центральной Азии.....	67
<i>Молотова Э.М.</i> Сведения из исторических сочинений о Бурхан ад-дин Киличе.....	76
<i>Каримова З.К.</i> Казахско-дзунгарские взаимоотношения в XVIII веке в историческом сочинении «Ислам-наме» Моллы Абд аль-Алма.....	79

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Молотова Г.М.</i> Индо-арабо-иранское влияние на уйгурский фольклор.....	85
<i>Юсупов Р.К.</i> Литературная среда Восточного Туркестана начала XX века.....	90
<i>Дюсенов Б.Д.</i> Этнолингвистическая характеристика терминов о человеке в словаре «Китаб ад-Дурра...».....	94
<i>Масимова Х.В.</i> Категория залога, времени и степени в письменных памятниках.....	99
<i>Баратова Ш.Б.</i> Особенности развития рифмы в современной казахской и уйгурской поэзии.....	106

СОВРЕМЕННАЯ ВОСТОКОВЕДНАЯ МЫСЛЬ

<i>Джалилов З.Г.</i> Хариджизм: к истории генезиса и развития радикального исламизма.....	111
<i>Мансурова А.С.</i> Религиозная толерантность и религиозный диалог в условиях глобализирующей реальности.....	117
<i>Байдаров Е.У.</i> Роль узбекской этнической группы в этносоциальном и этноконфессиональном разрезе казахстанского общества.....	126
<i>Дуйсен Г.М.</i> Перспективы сотрудничества в индустрии туризма и рекреации Центральной Азии и Индии: условия и ресурсы.....	135
<i>Шаймарданова Н.Ж.</i> Ретроспектива японо-корейских отношений в контексте существующих разногласий и противоречий.....	142
<i>Руденко Е.И.</i> Глобальная южно-азиатская диаспора: формирование, классификация, значение.....	147
<i>Хаджиева Г.У.</i> Теоретические аспекты исследования социально-экономической модернизации развивающихся стран.....	155
<i>Мадалиева Ж.К.</i> Мифология в исторической динамике культуры.....	162

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Муратбекова А.М.</i> Территориальный спор в китайско-индийских отношениях.....	169
<i>Конырбай А.Р.</i> Формирование Нового Шелкового Пути: экономический потенциал и перспективы для Казахстана.....	176
<i>Батенова А.Ж.</i> Политическая модернизация Японии (1797–1912 гг.).....	186
<i>Мукатова А.М.</i> Примордиалистский подход в изучении концепта идентичности: историографический аспект.....	192
<i>Аубакир А.</i> Некоторые аспекты этносемантики в древнетюркской традиции.....	196

* * *

<i>Сапарбаев Б.А., Кокенова А.Т., Абилкасым А.Б.</i> Государственная поддержка инновационной деятельности как фактор роста эффективности национальной экономики в условиях глобализации.....	203
<i>Абикаева М.</i> Перспективы развития энергетики и потенциал энергосбережения в Республике Казахстан.....	207
<i>Алауханов Е.О.</i> Пути развития отечественной криминологии. Достижения и проблемы.....	211
<i>Альмурзаева Б.К., Кубиева В.А., Салиш С., Сагиева А.Т.</i> «Качество образования»: основные подходы и трактовки.....	215
<i>Аюпова З.К., Кусаинов Д.У.</i> О месте и роли здравого смысла в становлении мировоззрения.....	220
<i>Досжан Р.К.</i> Идеи знания и труда в творчестве Абая Кунанбаева в воспитании молодежи.....	227
<i>Егембердиева С.М., Абдраманова Г.К., Есмагулова Н.Д.</i> Социально-экономические проблемы Казахстана и Польши в условиях интеграции.....	231

<i>Жанакова Н.Т.</i> Освоение целины и судьба казахского языка.....	238
<i>Байбекова М.М., Анарбаев З.З.</i> Роль психологической службы в Республике Казахстан.....	243
<i>Картаева Т.Е.</i> Чигирь – водоподъемное устройство и его объект использования.....	247
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Основные направления развития моделей социальной защиты.....	254
<i>Нахытбекова Э.И.</i> Актуальность использования проектных методов обучения на уроках английского языка.....	260
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Исаева Н.</i> Этнодизайнерское творчество мастера по керамике Абая Рысбекова.....	163
<i>Тебегенов Т.С.</i> Социальные противоречия в пьесах Жусипбека Аймауытова.....	266
<i>Шамахова А.</i> Жизненная правда на примерах красочного изображения времени и фантазий (по роману Чингиза Айтматова «Плаха»).....	274
<i>Кокенова А.Т., Агмасова Г.С.</i> Методические основы оценки инновационного потенциала.....	279
<i>Тастанбекова К.Н., Шамуратова Н.Б., Бабажанова Ж.А., Турекулова Д.М., Жуманова Б.К.</i> Планирование и освоение бюджетных средств, выделенных на сокращение уровня бедности населения.....	286
<i>Ералин К., Кожамкулова Б., Даулет Г.</i> Приемственность национальных традиций в этнодизайнерском творчестве ювелира Калмырзы Тасова.....	295
<i>Тебегенов Т.С.</i> Драматургия Жусипбека Аймауытова: классические традиции и художественное мировоззрение.....	300
<i>Шамахова А.</i> Историческая правда в сюжете романа (по роману Чингиза Айтматова «И дольше века длится день»).....	305
<i>Смагулова Г.Н.</i> Особенности фразеологической репрезентации концепта «красота» в казахском языке.....	311
<i>Ауелгазина Т.К.</i> Идея Мәңгілік ел – как основа казахстанского патриотизма.....	317
<i>Шойбекова Г.Б.</i> Роль чередования звуков в пополнении лексического состава.....	321
<i>Кабдылқызы А., Бугыбаева Ж.</i> Образование производных топонимов с помощью нулевого аффикса.....	325

CONTENTS

TOPICAL ISSUES OF HISTORY

<i>Derbisali Abdsattar</i> . Our relics from Morocco and Spain.....	5
<i>Kamalov A.K.</i> Mission to the Soviet Asia: the Vice President of the United States Henry Wallace in Siberia, Uzbekistan and Kazakhstan (1944).....	17
<i>Karimova Risalat</i> . Production of fabrics in the East Turkestan: the continuity of traditions.....	22
<i>Sugralinov Marlen</i> . Hazaras of Afghanistan.....	28

EAST SOURCE STUDY

<i>Sagandykova Nagima</i> . Ahmed Yugneki (Yugneki).....	38
<i>Tokhtabayeva Shayzada</i> . Creative breath of far eras.....	47
<i>Batyrkhan B.Sh., Toktarbekova Laura</i> . The Wise Sayings of Firdausi in «Shahname» Poem.....	56
<i>Oshan Zhanimkhan</i> . About the remained drevneistoricheskyy document.....	60
<i>Kambarbekova Gallia</i> . «Insha Tahir Waheed» – as a source on the history of Kazakhstan and Central Asia.....	67
<i>Molotova Elvira</i> . Data from historical compositions about Burkhan a hell dynes Kilich.....	76
<i>Karimova Zulfiyam</i> . Kazakh джунгарские relationship in the XVIII century in historical composition of "Islam-name" Malls Abd al-Alma.....	79

LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM

<i>Molotova Gulbahrem</i> . Indo-Arab-Iranian influence on the Uigur folklore.....	85
<i>Yusupov Rakhimzhan</i> . Literary environment of Eastern Turkistan in the beginning of the XX century.....	90
<i>Dyusenov Bagdat</i> . Etnolingvisticheskaya the characteristic of terms about the person in the dictionary "Kitab ad-Durra...".....	94
<i>Masimova Halminam</i> . Category of mortgage, to time and degree in writing monuments.....	99
<i>Baratova Shairyam</i> . Features of development of a rhyme in modern Kazakh and Uigur poetry.....	106

THE MODERN EAST THOUGHT

<i>Jalilov Zaur</i> . Haridzhizm: the history of genesis and development of radical islamizm.....	111
<i>Mansurova Asseli</i> . Religious tolerance and religious dialogue in the conditions of the globalizing reality.....	117
<i>Baydarov Erkin</i> . The role of the Uzbek ethnic group in the ethno-social and ethno-confessional context of Kazakhstan's society.....	123
<i>Duisen M. Galymzhan</i> . Prospects for Cooperation in the Travel and Tourism Industry of Central Asia and India: Conditions and Resources.....	135
<i>Shaimardanova Nazigul</i> . Retrospective of Japanese-Korean Relations in the Context of Differences and Contradictions.....	142
<i>Yelena I. Rudenko</i> . Worldwide South Asian Diaspora: Emergence, Classification, Significance.....	147
<i>Khadzhiyeva Gulzhahan</i> . Theoretical aspects of research on socio-economic modernization of developing countries.....	155
<i>Madaliyeva Zhanyl</i> . Mythology in historical dynamics of culture.....	162

YOUNG SCHOLARS RESEARCHES

<i>Muratbekova Albina</i> . Territorial disputes in the China-India relations.....	169
<i>Adilet R. Konirbay</i> . The formation of New Silk Road: economic potential and perspectives for Kazakhstan.....	176
<i>Batenova Alua</i> . Political modernization of Japan (1797–1912).....	186
<i>Mukatova Aliya</i> . Primordial approach to the study of the concept of identity: historiographical aspect.....	192
<i>Armand Aubaquir</i> . Some aspects of ethnosemantics in drevnetyurksky tradition.....	196

* * *

<i>Saparbaev B.A., Kokenova A.T., Abilkasym A.B.</i> State support of innovative activity – as factor of growth of efficiency of national economy in the conditions of globalization.....	203
<i>Abikayeva M.</i> Prospects of development of energy and potential of energy-savings in Republic of Kazakhstan.....	207
<i>Alaukhanov E.O.</i> The way of development of criminology. Achievements and challenges.....	211
<i>Almurzayeva B.K., Kubiyeva V.A., Salish S., Sagiyeva A.T.</i> «Quality of education»: basic approaches and interpretations.....	215
<i>Ayupova Z.K., Kussainov D.U.</i> About the place and role of the common sense in the formation of outlook.....	220
<i>Doszhan R.K.</i> The ideas of knowledge and work for youth education in the oeuvre of Abay Kunanbaev.....	227
<i>Yegemberdieva S.M., Abdramanova G.K., Yesmagulova N.D.</i> Social and economic problems of Kazakhstan and Poland in integration conditions.....	231
<i>Zhanakova N.T.</i> Mastering of virgin soil and fate of Kazakh.....	238

<i>Baybekova M.M., Anarbayev Z.Z.</i> A role of psychological service in the Republic of Kazakhstan.....	243
<i>Kartayeva T.Ye.</i> Chyhir – water-lifting device and its use of the object.....	247
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Main directions of development of models of social protection.....	254
<i>Nakhypbekova E.</i> Relevance of using project methods at the English lessons.....	260
<i>Yeralin K., Kozhamkulova B., Isaeva N.</i> Ethnodesigner art of ceramic master Abai Rysbekov.....	263
<i>Tebergenov T.S.</i> Social contradictions in the plays of Zhusipbek Aymaulytov.....	266
<i>Shamakhova A.</i> A true example of colorful images and fantasies (based on the novel of Chingiz Aitmatov "Block").....	274
<i>Kokenova A.T., Agmasova G.S.</i> Methodical bases of the assessment of innovative potential.....	279
<i>Tastanbekova K.N., Shamuratova N.B., Babazhanova Zh.A., Turekulova D.M., Zhumanova B.K.</i> Planning and mastering of budgetary funds allocated on reduction of poverty level of the population.....	286
<i>Yeralin K., Kozhamkulova B., Daulet G.</i> Succession of national traditions in the ethnodesign art of jeweler Kalmyrza Tasov.....	295
<i>Tebergenov T.S.</i> Dramaturgy of Zhusipbek Fymaulytov: classic traditions and artistic outlook.....	300
<i>Shamakhova A.</i> Historical truth in the plot of the novel (based on the novel by Chingiz Aitmatov "Day lasts more than a hundred").....	305
<i>Smagulova G.N.</i> Features frazeologičeskoj representation of the concept of "beauty" in Kazakh language.....	311
<i>Auelgazina T.K.</i> the idea of the eternal people - as the basis of the Kazakhstan patriotism.....	317
<i>Shoibekova G.</i> The role of changing voices in enlarge of lexical composition.....	321
<i>Kabdylkzy A., Bugybaikyzy Zh.</i> The formation of derivative toponyms by using zero affixation.....	325

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

social-human.kz

Редактор *М. С. Ахметова*

Верстка на компьютере *Д. Н. Калкабековой*

Подписано в печать 04.02.2015.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.

21 п.л. Тираж 2000. Заказ 1.